

समकालीन नेपाली कवितामा प्रतिरोधी संस्कृति

डा. हेम भण्डारी

उप-प्राध्यापक, पाटन संयुक्त क्याम्पस, त्रि. वि.

इमेल : suvabihani.mirmire@gmail.com

Doi: <https://doi.org/10.3126/pragma.v14i1.90738>

लेखसार

प्रस्तुत लेखमा समकालीन नेपाली कवितामा अभिव्यक्त प्रतिरोधी चेतनाको अवस्था निरूपण गरिएको छ । यसका निमित्त २०७४ देखि २०८१ सम्मका कविता लिइएको छ । वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक प्रतिरोध यस अवधिका कविताको अनुसन्धेय पक्ष हो । यस कालखण्डका कविताको वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक प्रतिरोधको संस्कृति पहिचान प्रस्तुत अध्ययनको उद्देश्य बन्न पुगेको छ । सोद्देश्य नमुना छनोट विधिको प्रयोग गरी पाठगत तथ्याङ्क सङ्कलन गरेर सांस्कृतिक प्रतिरोधको सैद्धान्तिक मान्यताका आधारमा विश्लेषणको मानदण्ड तयार पारी कविताको विश्लेषण गरिएको छ । वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक प्रतिरोधलाई कविता विश्लेषणको आधारका रूपमा प्रयोग गरी उल्लिखित अवधिका कवितामा वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक प्रतिरोधको संस्कृति अनुशीलन गरिएको छ । श्रमिक वर्गको श्रमको अवमूल्यन, दलित तथा जनजातिको सङ्कटापन्न पहिचान तथा पितृसत्ताको प्रभुत्वका कारण नारीको अस्तित्व संरक्षणमा निमित्तिएको सङ्कटलाई यस अध्ययनमा वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक प्रतिरोध निर्माणको कारणका रूपमा चिनाइएको छ । प्रस्तुत अध्ययनमा श्रमिकको श्रमको अवमूल्यन, जातीय बहिष्करण र लैङ्गिक उत्पीडनका पृष्ठाधारमा प्रकटित वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक प्रतिरोध नै यस अवधिका कवितामा अभिव्यक्त प्रतिरोधी संस्कृतिको मुख्य प्रवृत्ति बन्न पुगेको निष्कर्ष निकालिएको छ ।

शब्दकुञ्जी : चेतना, पहिचान, प्रतिरोध, प्रभुत्व, संस्कृति ।

विषय परिचय

समकालीन शब्दले एउटै समयको घटना तथा विषयलाई बुझाउँछ । यसले दसक वरिपरिको अवधिलाई सङ्केत गर्दछ । यसरी हेर्दा समकालीन साहित्यले एक दसकको साहित्यलाई सम्बोधन गर्दछ । नेपाली सामाजिक सन्दर्भमा परिवर्तनको गति तीव्र नभएको अभिमत प्रस्तुत गरी दुई दसकको अवधिलाई पनि समकालीन नै मान्न सकिने तर्क पनि अधि सारिएको पाइन्छ । नेपाली कविताको वर्तमान सन्दर्भलाई पृष्ठभूमिमा राखी एक दसकका कवितालाई समकालीन कविताका रूपमा विश्लेषण गर्नु सान्दर्भिक हुने देखिन्छ । २०६० पछि पहिचान लेखन नेपाली कविताको प्रवृत्ति बनेको पाइन्छ । २०७० को दसकका कवितामा पनि पहिचानको अभिव्यक्ति उही गतिमा अधि बढेको छ । वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक पहिचानलाई विषय बनाइएका यस दसकका कवितामा प्रतिरोधी चेतनाको धरातल सुदृढ रूपमा प्रकट भएको देखिन्छ । प्रतिरोधी संस्कृति यस चरणका कविताको विशेषता बन्न पुगेको छ । यी कवितामा वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक प्रतिरोध स्पष्ट रूपमा उठान भएका छन् । कवितामाथि भएका हालसम्मका अनुसन्धानले यस दसकका कवितामा अभिव्यञ्जित प्रतिरोधी चेतना निर्माणको सांस्कृतिक सन्दर्भलाई सम्बोधन गरेको देखिँदैन । यही प्राज्ञिक रिक्ततालाई दृष्टिगत गरी यस अध्ययनमा सत्तरीका

दसकका कवितामा अभिव्यक्त वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक प्रतिरोधलाई मुख्य समस्याका रूपमा चयन गरिएको छ । २०७४ देखि २०८१ सम्मका कवितामा अभिव्यक्त वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक प्रतिरोध विश्लेषण गरी प्रतिरोधी संस्कृति अनुशीलन गर्ने उद्देश्यमा केन्द्रित प्रस्तुत अध्ययनमा वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक प्रतिरोधलाई कविता विश्लेषणको मानदण्डका रूपमा चयन गरी नेपाली समाजको प्रतिरोधी संस्कृतिको अवस्था विश्लेषण गरिएको छ । यस अध्ययनमा वर्तमान नेपाली समाजको वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक पहिचानको अवस्था परिशीलन गरिएको छ । वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक प्रतिरोधलाई विश्लेषणको आधार बनाई नमुना छनोट गरिएका सीमा आभाषको 'म स्त्री अर्थात् आइमाई', विमला तुम्खेवाको 'सच्याऊ, यो इतिहास', राजु स्याङ्तानको 'एउटा दासको घोषणापत्र', अभय श्रेष्ठको 'तिमी को हौ', यश लामाको 'नगरपालिका' र सुरज रानाको 'किताबमा देश' कवितामा अभिव्यक्त प्रतिरोधी चेतना विश्लेषण तथा मूल्याङ्कन गरी यस अध्ययनको सीमाङ्कन गरिएको छ । प्रतिरोधी संस्कृतिका अन्य पक्षलाई विश्लेषणको आधारका रूपमा चयन नगर्नु यस अध्ययनको सीमा हो । वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक प्रतिरोध तथा पहिचानको अवस्था निरूपण नै प्रस्तुत अध्ययनको औचित्य तथा उपादेयता हो ।

अध्ययनको विधि

प्रस्तुत अध्ययनमा २०७४ देखि २०८१ सम्मको अवधिमा प्रकाशित सीमा आभाषको 'म स्त्री अर्थात् आइमाई', विमला तुम्खेवाको 'सच्याऊ, यो इतिहास', राजु स्याङ्तानको 'एउटा दासको घोषणापत्र', अभय श्रेष्ठको 'तिमी को हौ', यश लामाको 'नगरपालिका' र सुरज रानाको 'किताबमा देश' कवितालाई प्राथमिक सामग्रीका रूपमा प्रयोग गरिएको छ । सांस्कृतिक अध्ययनको सैद्धान्तिक अवधारणा अवलम्बन गरी प्रतिरोधी संस्कृति विश्लेषणको मानदण्ड निर्माण गर्नका निमित्त प्रतिरोधी चेतनासँग सम्बन्धित शोधग्रन्थ, लेख, समीक्षा र समालोचनालाई द्वितीयक सामग्रीका रूपमा प्रयोग गरिएको छ । यसमा उद्देश्यमूलक नमुना छनोट विधिको प्रयोग गरी सामग्री सङ्कलनको माध्यम पुस्तकालयकार्यलाई बनाइएको छ । कवितामा अभिव्यक्त नेपाली समाजको प्रतिरोधी संस्कृति अनुशीलन गर्नका लागि कविता विश्लेषणको आधार तयार पारिएको छ । यस अध्ययनलाई पूर्णता दिन वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक प्रतिरोधलाई विश्लेषणको मानदण्डका रूपमा चयन गरी उल्लिखित कवितामा अभिव्यक्त प्रतिरोधी चेतनाको अवस्था विश्लेषण गरिएको छ । अर्थापनको प्रक्रिया निगमनात्मक रहेको प्रस्तुत अध्ययनमा छनोट गरिएका कविताको सूक्ष्म पठनपछि विश्लेषणका लागि चयन गरिएका मानदण्डको प्रयोग गर्दै विश्लेषणात्मक पद्धतिसमेत अनुसरण गरी कवितामा चित्रित नेपाली समाजको प्रतिरोधी संस्कृतिको अवस्था निरूपण गरिएको छ ।

प्रतिरोधको सैद्धान्तिक पर्याधार

उत्पीडकका कारण सिर्जित पीडा तथा असहज परिस्थितिका विरुद्ध उत्पीडितमा विरोध स्वरूप जागृति हुने विरोधी अभिमत नै प्रतिरोध हो । यो दमन, शोषण, प्रभाव, थिचोमिचो आदिका विरुद्ध उत्पीडितका तर्फबाट प्रकट हुने शक्ति प्रकटीकरणको शैली हो । प्रतिरोध प्रभुत्वसँगै प्रकट हुने शक्तिको स्वरूप हो । यसलाई प्रभुत्वका विरुद्धमा निर्मित प्रतिप्रभुत्वको अवस्थाका रूपमा बुझ्न सकिन्छ । प्रभुत्वका पृष्ठाधारमा प्रतिरोधी चेतना उत्पादन हुने गर्दछ । शक्तिसम्बन्धले प्रतिरोध निर्माणको आधारभूमि तयार गर्छ । प्रतिरोध सांस्कृतिक शक्तिका निमित्त अधि बढाइने रक्षात्मक कदम हो । यो अधीनस्थ सांस्कृतिक धरातलबाट सिर्जना हुन्छ । समाजमा शासकीय सम्बन्धमा रहेका वर्गले कुनै पनि विषय स्थापना तथा विरोध गर्नका निमित्त गरेको प्रतिकारको चेतना, सोच र

त्यसको कार्यरूप प्रतिरोध हो । समाजमा कुनै पनि वर्गको पहिचान र प्रतिनिधित्वका आधारमा प्रतिरोधको निक्षेप हुन्छ । चेतनाको तह सबल भएको पात्रमा प्रतिरोधी चेतना र कार्य पनि स्थूल हुन्छ (पौडेल, सन् २०२३, पृ. ११) । उत्पीडित पात्रमा उत्पीडनको बोध भएपछि प्रतिरोध निर्माणको वातावरण तयार हुन्छ । यस्तो बोध व्यक्ति स्वयम्को भोगाइ वा चेतनशील वर्गको सहयोगमा आधारित हुन्छ । उत्पीडित वर्ग प्रभुत्व ग्रहणका चरणमा पुग्न सीमान्त समुदायमा प्रतिरोधी चेतनाको विकास हुन जरुरी छ । यसमा जैविक वृद्धिजीवीहरूले भूमिका निर्वाह गर्दछन् । प्रभुत्वशाली वर्गको ज्ञान र शक्तिले समाजमा वर्चस्वशाली भाष्यको निर्माण गर्दछ । यस्तो भाष्यका कारण अधीनस्थ वर्ग शासित हुन्छ । यसबाट उनीहरूमा असन्तुष्टि सिर्जना हुन्छ । यही असन्तुष्टिले प्रतिरोधी चेतनालाई अस्तित्व प्रदान गर्छ (रजौरे, २०७८, पृ. २१-२२) । उत्पीडित वर्गमा अधीनस्थताको बोध भएपछि असन्तुष्टि सिर्जना हुन्छ । प्रभुत्वशाली वर्गले प्रभुत्व कायम गरी प्रभाव विस्तार गरेपछि अधीनस्थ वर्गमा अधीनस्थ अवस्थाको बोध हुन्छ । अधीनस्थ अवस्थामा रहेका पात्रमा बोधको स्तर क्रमिक रूपमा सुधार हुँदै जाँदा प्रतिरोधी चेतना पनि सुदृढ बन्दै जान्छ ।

शक्तितर्फ आकर्षित हुनु मानिसको प्रकृति प्रदत्त स्वभाव हो । प्रभुत्वशाली वर्गमा मात्र नभई अधीनस्थ वर्गमा पनि शक्तितर्फको झुकाव देखिन्छ । वर्चस्व हासिल गरिसकेको वर्गले पनि आर्जित शक्तिको निरन्तरता चाहन्छ । शक्तिअभ्यासको मार्गबाट प्रभुत्व ग्रहण गरी शासकीय भूमिकालाई निरन्तरता दिनु हरेक शासकको लक्ष्य हो । सत्ताबाहिर बसेकाहरूमा पनि सत्ता प्राप्तिको चाहना जीवितै रहन्छ । दुवै पक्षको यस्तो चाहनाका कारण सिर्जना हुने द्वन्द्वात्मक अवस्थाले परिधीय शक्तिलाई गति दिएपछि प्रतिरोध निर्माण हुन्छ (भण्डारी, सन् २०२४, पृ. २१८) । परिधिमा विकास हुने उत्पीडनको चेतना नै प्रतिरोधी चेतना निर्माणको पृष्ठभूमि हो । यसै चेतनाका पृष्ठाधारमा प्रतिप्रभुत्व निर्माण भई प्रभुत्वशाली वर्ग र अधीनस्थ वर्गका विचमा द्वन्द्व सिर्जना हुन्छ । उनीहरूविच उत्पन्न हुने द्वन्द्वको बाटो भएर किनारामा रहेको वर्ग पनि सत्तामा पुग्छ । जिकरास, तारिक र आरिफ (सन् २०२२) ले प्रतिरोधलाई मुक्ति तथा समान अधिकारका निमित्त प्रकटित दृढ अडानका रूपमा विश्लेषण गरेका छन् । उनीहरूले यसलाई प्रभुत्वका विरुद्धमा उत्पन्न प्रतिक्रिया भनी अर्थ्याएका छन् । प्रतिरोधलाई पेसागत क्षेत्रमा कायम हुने प्रभुत्व विरुद्ध प्रकटित प्रतिक्रियाका रूपमा चिनाउँदै उनीहरूले यसलाई मानव अधिकार उल्लङ्घनको अवस्थामा आवाज विहीनलाई आवाज प्रदान गर्ने सांस्कृतिक हतियारको संज्ञा दिएका छन् (पृ. १२८) । प्रतिरोधी चेतनाले अधिकार प्राप्तिका दिशामा अधि बढनका निमित्त उत्प्रेरणा जागृतिमा भूमिका खेल्छ ।

प्रतिरोधी संस्कृति सांस्कृतिक अध्ययनको विषय हो । सांस्कृतिक अध्ययनको चिन्तन धरातलमा रही प्रतिरोधी चेतनाको निर्माण प्रक्रिया तथा यसको प्रभाव विश्लेषण गरिन्छ । दबाइएका मानिसहरूले दिने प्रतिक्रिया, उनीहरूले गर्ने लेखन तथा पुनर्लेखन र मुनिबाट माथितर परेको संरचनाको दृष्टिलाई पुनर्निर्माण गरी मिचाइमा परेको वर्गले गर्ने व्याख्यालाई यस्तो अध्ययनले स्थान दिन्छ (फुयाल, २०८० पृ. २५३) । अधीनस्थ वर्गको प्रतिक्रिया ग्रहण गरी त्यसलाई सम्बोधन गर्दै विचार विमर्श गर्नुपर्ने मान्यता प्रतिरोधी संस्कृतिको अध्ययन क्षेत्रमा जोडिन्छ । तिमलिसना (सन् २०१९) ले सीमान्तीकृत संस्कृतिको अध्ययन सांस्कृतिक अध्ययनको विषयक्षेत्र भएको सन्दर्भ अधि बढाएका छन् । उनले प्रतिरोधी चेतनालाई सीमान्तीकृतको असन्तुष्टि व्यक्त गर्ने उपकरणका रूपमा चिनाएका छन् (पृ. ७६) । तिमलिसनाको अभिव्यक्तिमा प्रतिरोधी चेतना निर्माणको प्रक्रिया प्रतिबिम्बित भएको पाइन्छ । सांस्कृतिक रूप र अभ्यास सधैं विरोधाभासी हुन्छ । त्यस्तो विविधताको पहिचानमा कठिनाई उत्पन्न

हुन्छ । सांस्कृतिक रूप जीवित राख्नका लागि विरोध, सङ्घर्ष र प्रतिरोध आवश्यक पर्दछ (घर्ती, २०८१, पृ. ७३) । प्रतिरोधी चेतना नै प्रतिप्रभुत्व निर्माणको आधार हो । यसैमार्फत प्रभुत्व र प्रतिप्रभुत्वका विचमा द्वन्द्व सिर्जना भई समाजले गति प्राप्त गर्छ । प्रतिरोधी चेतनाले समाज रूपान्तरणको पृष्ठभूमि निर्माणमा भूमिका खेल्छ । प्रतिरोध सामाजिक अस्तित्व तथा सांस्कृतिक रूपान्तरणसँग जोडिएको विषय हो । अर्टनर (सन् २००९) ले परम्परागत अवधारणाको सन्दर्भ उठान गरी प्रतिरोधलाई सङ्गठित विरोधका रूपमा विश्लेषण गर्ने गरिएको धारणा प्रस्तुत गरेका छन् । उनले यसलाई हरेक सम्बन्ध र क्रियाकलापमा देखिने शक्तिको उपस्थिति तथा क्रियाशीलता उजागर गर्ने सांस्कृतिक उपकरणका रूपमा चिनाएका छन् (पृ. १७४-१७५) । अर्टनरले प्रतिरोधी चेतनाको सांस्कृतिक भूमिका प्रस्ट पारेका छन् ।

प्रतिरोधी चेतनाले सीमान्त वर्गको पहिचान निर्माणको पृष्ठभूमि तयार गर्छ । यो सीमान्तीकृत समुदायलाई अधीनस्थ अवस्थाबाट मुक्त गरी पहिचान निर्माणका मार्गमा अग्रसर गराउने सांस्कृतिक हतियार हो । सीमान्त वर्गले प्रभुत्वशाली वर्गका क्रियाकलाप र व्यवहारप्रति असहमति जनाउँदै आफ्नो अधिकार प्राप्तिका लागि गरेको प्रयास नै सीमान्तीकृत वर्गको आवाज हो (राई, २०७९, पृ. १५८) । अधिकार तथा पहिचानविहीन अवस्थाको बोध भएपछि त्यस मार्गमा अग्रसर हुनका निमित्त सीमान्तीकृतहरूले प्रतिरोधको सहारा लिन्छन् । बार्कर (सन् २००२) ले सांस्कृतिक अध्ययन मुख्य रूपमा स्वानुभूति र पहिचानका प्रश्नहरूमा केन्द्रित रहने बताएका छन् (पृ. १०६) । पहिचान निर्माणमा प्रतिरोधी चेतनाको मत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । यस्तो चेतना सीमान्त वर्गको भोगाइबाट उत्पन्न हुने विषय हो । चेतनशील वर्गले निर्वाह गर्ने भूमिकाका कारण पनि यस वर्गको प्रतिरोधी चेतना सुदृढ हुन पुग्दछ । अधीनस्थ वर्गको प्रतिरोधी चेतनाको धरातल निर्माणमा चेतनशील वर्गको भूमिकालाई महत्त्वका साथ हेरिन्छ ।

सांस्कृतिक अध्ययनमा प्रतिरोधी संस्कृतिका माध्यमबाट सीमान्त जनजीवनको पहिचान निर्माणको सन्दर्भ उद्घाटन गरिन्छ । समाजका विविध सन्दर्भ साहित्यमार्फत अभिव्यक्त हुने गर्दछ । नेपाली साहित्यमा प्राथमिक चरणदेखि नै कवितामा सामाजिक तथा सांस्कृतिक पक्ष चित्रण भएको पाइन्छ । समकालीन नेपाली कविताले वर्ग, जाति, लिङ्ग, क्षेत्र लगायत पक्षको अभिव्यक्ति प्रस्तुत गरेको छ । आजका कवितामा वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक प्रतिनिधित्वको सन्दर्भ उद्घाटन भएको छ । यी कवितामा वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक प्रतिरोध प्रस्तुतिका माध्यमबाट वर्ग, जाति र लिङ्गमा देखिएको पहिचान निर्माणको सन्दर्भ उठान गरिएको छ । वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक प्रतिरोधको अवस्था विश्लेषण गरी समकालीन नेपाली कवितामा अभिव्यक्त प्रतिरोधी संस्कृति मूल्याङ्कन गर्न सकिने भएकाले प्रस्तुत अध्ययनमा वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक प्रतिरोधलाई कवितामा अभिव्यक्त प्रतिरोधी चेतना विश्लेषणको आधारका रूपमा चयन गरिएको छ । यिनै आधार प्रयोग गरी २०७४ देखि २०८१ सम्मको अवधिमा नेपाली कवितामा अभिव्यक्त प्रतिरोधी संस्कृतिको विश्लेषण तथा मूल्याङ्कन गरिएको छ ।

सामग्री विश्लेषण : विमर्श र नतिजा

साठीको दसकबाटै नेपाली कवितामा पहिचानको विषयले ठाउँ पाएको देखिन्छ । सत्तरीको दसकका कवितामा यसको प्रस्तुति निरन्तर बनेको छ । पहिचानको आधारभूमि निर्माणका निमित्त वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक प्रतिरोध यस अवधिमा कवितामा अभिव्यक्त भएको पाइन्छ । २०७४ देखि २०८१ सम्मका कवितामा अभिव्यक्त प्रतिरोधी चेतना विश्लेषणका लागि वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक प्रतिरोधलाई विश्लेषणको आधारका

रूपमा चयन गरिएको छ । यिनै आधार प्रयोग गरी यस अवधिका कवितालाई निम्नानुसार विश्लेषण गरिएको छ ।

वर्गीय प्रतिरोध

उच्च वर्गको प्रभुत्वका कारण वर्गीय प्रतिरोधको जन्म हुन्छ । समाजमा उच्च वर्गले निम्न वर्गलाई अधीनस्थ बनाएपछि, निम्न वर्गमा प्रतिरोधी चेतना जन्मिन्छ । उत्पीडनको सघनताका कारण प्रतिरोध निर्माण हुन्छ । कहिलेकाहीँ अर्गानिक बुद्धिजीवीले पनि निम्न वर्गलाई प्रतिरोधी बन्न उत्प्रेरित गर्छन् । इतिहासले अस्तित्वमा ल्याएका वर्ग र समुदायका भावना, विचार र सङ्कल्पलाई बुझ्नु र गति दिनु आङ्गिक बौद्धिकको काम हो (गौतम, २०७५, पृ. ४४) । यसरी, चेतनशीलको सहायता पनि प्रतिरोधी चेतना निर्माणको आधार हो । नेपाली कविताको समकालीन सन्दर्भमा प्रतिरोधी चेतनाको प्रस्तुति सुदृढ भएको पाइन्छ । वर्गीय प्रतिरोध यसको एक उल्लेख्य पक्ष हो ।

इतिहासका विभिन्न कालखण्डमा श्रमिक वर्गले श्रमसारथि भई उत्पादन तथा निर्माणका क्षेत्रमा योगदान दिएका छन् । उनीहरूले शासकको शासकीय अस्तित्व बचाइराख्नका निम्ति योगदान दिएका छन् । उनीहरूले दिएको योगदानको कदर भएको पाइँदैन । श्रमिक वर्गले श्रमका क्षेत्रमा दिएको योगदानको लामो इतिहास भए पनि उनीहरूलाई शासकले सधैं अधीनस्थ बनाई प्रयोग मात्र गरेका छन् । सदियौँदेखि शासकको शोषणमा परी अधीनस्थ बन्न बाध्य पारिएका श्रमिकको विषय समकालीन नेपाली कवितामा प्रस्तुत भएको पाइन्छ । राजु स्याङ्तान (सन् २०२३) ले 'एउटा दासको घोषणापत्र' शीर्षकको कवितामा इतिहासदेखि नै निदाउन बाध्य पारिएका दास वर्ग बिउँभिएका तथा शासकसित प्रश्न सोध्ने हैसियतमा उभिएका प्रसङ्ग अधि सारेका छन् । उनले इजिप्टको पिरामिड, ताजमहल र ग्रेटवाल निर्माणमा दास वर्गले खेलेको भूमिकाको सन्दर्भ उद्घाटन गरेका छन् । स्याङ्तानले इतिहासमा मूल्याङ्कन हुन नसकेको यस विषयलाई दास वर्गको प्रतिरोधी प्रश्नसित जोडी कविताको विषय बनाएका छन् । उनले संसारमा महत्त्वपूर्ण र ठुला मानिएका युद्धमा दास वर्गले दिएको योगदान मूल्याङ्कन हुन नसकेको सन्दर्भ कवितामा जोडेका छन् । दास वर्गको प्रतिरोधी आवाज प्रस्तुत गर्ने क्रममा स्याङ्तानले लेखेका छन् :

अब जान्छु

मेरा पूर्वजहरूको चिहान खोज्न

मृत्युपर्यन्त पनि साङ्लामै बाँधिएका

करोडौँ कङ्कालहरू जम्मा गरेर सोध्छु

आखिर कसले बनाएको हो यो संसार ? (पृ. २५)

प्रस्तुत कवितांशमा इतिहासका विभिन्न सन्दर्भमा श्रमिक वर्गले शासक वर्गको अस्तित्व बचाउनका लागि खेलेको भूमिका अभिव्यक्त गरिएको छ । विगतको विषयलाई वर्तमानका धरातलबाट टिप्पणी गरिएको कविताको यस प्रसङ्गमा इतिहासको सही विश्लेषण हुन नसकेको विचार अभिव्यञ्जित भएको पाइन्छ । यस कवितांशमा श्रमिक वर्गले दिएको योगदानको सही रूपमा मूल्याङ्कन हुन नसकेका प्रति प्रतिरोधी आवाज अधि बढाइएको छ । यसमा इतिहासको सही विश्लेषण गरी यथार्थ प्रकाशन गरिनुपर्ने प्रतिरोधी आवाज ध्वनित भएको

छ। उच्च वर्गले निम्न वर्गमाथि गरेको शोषणको दृष्टान्त प्रस्तुत गरिएको कविताको यस दृष्टान्तमा वर्गीयताका पृष्ठाधारमा निर्मित प्रतिरोधी चेतना प्रकटित छ।

दासव्यवस्थामा आधारित उत्पादन सम्बन्धको संस्कृति छिचोली समाज आजको अवस्थामा आइपुगेको हो। नेपाली समाजको संरचना मूलतः सामन्ती उत्पादन सम्बन्धमा आधारित रहिआएको छ (पाण्डेय, २०८१, पृ. ७५)। उत्पादन तथा निर्माणका क्षेत्रमा विशिष्ट योगदान दिई श्रमिक वर्गले समाजलाई आजको अवस्थामा ल्याइपुऱ्याएका हुन्। जतिसुकै योगदान दिए पनि इतिहासमा उनीहरूको योगदानको सही मूल्याङ्कन भएको देखिँदैन। यस विषयलाई स्याङ्तानले कविताको भावभूमि बनाएका छन्। उनले सदियौँदेखि निदाएका श्रमिकहरू प्रतिरोधको नवीन चेतना बोकी अधि बढनुपर्ने धारणा राखेका छन्। स्याङ्तानले उत्पीडनको लामो शृङ्खला अन्त्य गर्नका लागि श्रमिक वर्गको सचेत प्रतिरोध आवश्यक भएको अभिमत राखेका छन्। दासत्वको परिपाटीका विरुद्ध प्रतिरोध गर्नुपर्ने आशय अभिव्यक्त गर्दै कविले निम्नलिखित कवितांश प्रस्तुत गरेका छन् :

आपनै खप्परको सिरानी हाली
चुपचाप निदाउन विवश
म यस शताब्दीको इमानदार दास
...पुर्खाको हाडखोर साक्षी राखेर
अब अस्वीकार गर्छु दासत्व
चुडाउँछु अदृश्य जन्जिरहरू
र लेखिदिन्छु आफ्नै रगतको मसीले
यो गोलो पृथ्वीको निधारमा
'यो संसार हाम्रो हो।' (पृ. २६)

यस साक्ष्यमा दास वर्गले भोगनुपरेको उत्पीडनको इतिहास उद्घाटन गरिएको छ। उत्पीडन नै प्रतिरोधी चेतना जागृतिको कारण हो भन्ने वस्तुतथ्य चरितार्थ गर्दै यस कवितांशमा वर्गीय रूपमा उत्पीडित वर्गलाई प्रतिरोधको नवीन यात्रामा सहभागी हुनका निम्ति आग्रह गरिएको छ। यसमा उपभोगको असली हकदार उत्पादक मात्र हुन सक्ने अभिमत ध्वनित भएको पाइन्छ। प्रभुत्व अन्त्यका लागि प्रतिरोधको मार्ग निर्माण गर्न अग्रसर हुनुपर्ने आशय अभिव्यक्त गरिएको प्रस्तुत कवितांशमा वर्गीय रूपमा अधीनस्थ भई इतिहासमा ओभेल परेका वर्गमा जागृत प्रतिरोधी चेतना उद्घाटित छ।

शासकले श्रमिक वर्गको जीवन के-कसरी चलेको छ भन्ने कुरा बुझ्न नखोज्दा त्यस वर्गको पेसा सडकटमा पर्दै गएको देखिन्छ। यस विषयलाई समकालीन नेपाली कविताको विषय बनाइएको पाइन्छ। निम्न वर्गको संरक्षण गर्नु शासक वर्गको कर्तव्य भए पनि सत्तामा पुगेपछि उनीहरूले आफ्नो कर्तव्य विर्सिएको प्रसङ्ग आजका कवितामा अभिव्यक्त भएको पाइन्छ। यस लामा (२०८१) ले 'नगरपालिका' शीर्षकको कवितामार्फत सहरलाई सुन्दर बनाउने नाममा गरिबको जीवन धान्ने उपाय खोसिएको विचार प्रस्तुत गरेका छन्। गिटी कुट्ने, रिक्सा पेल्ले, मकै पोल्नेजस्ता गरिब जनताका पेसा शक्तिशालीहरूकै कारण आज सडकटग्रस्त बन्न पुगेको प्रसङ्ग उनको कवितामा व्यक्त भएको पाइन्छ। बाँच्नका लागि सङ्घर्ष गरिरहेका निम्नवर्गीय जनतालाई सहर सुन्दर बनाउने योजना ल्याई शासकका सिपाहीहरूले सहरका सडकवाट विस्थापित गरेको प्रसङ्गलाई लामाले

कविताको विषय बनाएका छन् । उत्पीडनमा पारिएका निम्नवर्गीय श्रमिकले शासकसित सोधेको प्रश्नलाई कविले यसरी प्रस्तुत गरेका छन् :

लखेटिँदा लखेटिँदै
थाहा भएन मेयर सा'व
म कहिले आगो भइसकेछु
आइपुग्न सक्छु कुनै दिन
तपाईंको कार्यकक्षसम्मै ।
...याद राख्नुहोस्-
आगोले मान्छे चिनेको इतिहास छैन । (पृ. १०)

प्रस्तुत कवितांशमा शासकको चरित्र उद्घाटन गरिएको छ । यसमा जनताको समस्या समाधान गर्नु भनी जनताकै सहयोगमा सत्तामा पुगेका शासकले प्रदर्शन गरेको निरङ्कुश चरित्रका कारण उत्पन्न भएको प्रतिरोध प्रस्तुत भएको पाइन्छ । यस दृष्टान्तमा हरेक समस्याको उचित व्यवस्थापन गरी असल शासनको सुरुवात गर्न सकिने बुझ्दाबुझ्दै दमनात्मक शैली प्रदर्शन गरी प्रभुत्व हासिल गर्न अग्रसर भएको शासकको चरित्र उद्घाटन गरिएको छ । यस कवितांशमा सडकमा मकै पोलेर जीविकोपार्जन गरिरहेको वर्गको जीविकोपार्जन सम्बन्धी समस्याको उचित सम्बोधन नगरी सहरी सौन्दर्य अभिवृद्धिको कार्यक्रम अघि बढाउँदा उनीहरूको अस्तित्वमा उत्पन्न भएको सडक तथा उनीहरूले व्यक्त गरेको प्रतिरोधी प्रतिक्रिया प्रकटित छ । श्रमजीवी वर्गका निम्ति रोजगारी सुनिश्चित छैन । आफ्नै बलबुँताले उत्पादन गर्ने प्रयत्न गरे त्यसका लागि उचित बजार छैन । स्वरोजगार बन्ने वातावरण मिलाइएको छैन । उनीहरूले सञ्चालन गर्न चाहेको व्यवसायका लागि उपयुक्त स्थान तोकिएको छैन । यस्तो अवस्थामा रोजगारी, व्यवसाय र बजार खोज्न सहरका सडकमा आउन उनीहरू बाध्य बनेका छन् । शासकले समस्याको निकास खोजेको देखिँदैन । दमनको शैली अपनाई समस्या समाधान गर्न खोज्दा श्रमजीवीहरू विस्थापित हुन पुगेका छन् । यस विषयमा कविले प्रतिरोधी अभिमत प्रस्तुत गरी श्रमजीवीको श्रम तथा उनीहरूको स्वरोजगारीका पक्षमा उभिन नसकेको शासकको आलोचना गरेका छन् । स्पष्टभाकले भनेभैँ सामान्यतया सीमान्त समुदाय चुपचाप र गुमनाम रहे पनि कतिपय अवस्थामा भने उनीहरूले आफ्नै ढङ्गमा प्रतिरोध गरिरहेका हुन्छन् (लामा, २०७७, पृ. ५५) । उद्धृत दृष्टान्तमा शासकीय प्रभुत्वका विरुद्धमा किनारावाट जागृत प्रतिरोधको ध्वनि पाइन्छ । यसमा वर्गीय प्रभुत्वका कारण किनारातिर धकेलिएका मजदुर वर्गमा जागृत प्रतिरोध अभिव्यञ्जित भएको छ ।

जातीय प्रतिरोध

प्रभुत्वशाली जातिले समाजमा जातीय संस्कृतिलाई नियन्त्रणमा लिएको हुन्छ । यसलाई जातव्यवस्थामा आधारित समाजको विशेषताका रूपमा चिनाउनु सान्दर्भिक हुन्छ । समाज निर्माणमा योगदान दिई इतिहास रचेका जातिलाई अधीनस्थ बनाई प्रभुत्वशाली जातिले प्रभुत्व हासिल गर्दछन् । नेपाली समाजमा कला, संस्कृति तथा शिल्पको जगेर्ना गरी त्यस क्षेत्रमा योगदान दिने जातिलाई अछुत भनी तिरस्कार गर्ने संस्कृति इतिहासदेखि नै अस्तित्वमा रहेको देखिन्छ । समकालीन नेपाली कवितामा यस्तो संस्कृतिका विरुद्धमा प्रतिरोध प्रस्तुत गरिएको परिघटनालाई विषयवस्तु बनाइएको छ । आदिवासी जनजाति तथा शिल्पी समुदायको योगदानलाई बेवास्ता गर्ने

संस्कृतिका विरुद्धमा प्रतिरोधी आवाजको प्रस्तुति समकालीन नेपाली कविताको विशेषता बन्न पुगेको छ। अभय श्रेष्ठ (२०८०) ले 'तिमी को हौ ?' शीर्षकको कवितामा जातीय प्रभुत्वका विरुद्धमा आवाज उठाएका छन्। सत्तासँग मिलेर उच्च भनिएका जातिले कायम गरेको प्रभुत्वका कारण किनारीकृत जातिको योगदानको अवमूल्यन हुँदा उनीहरूको पहिचान सडकटमा परेको विषयलाई श्रेष्ठले कवितामा प्रस्तुत गरेका छन्। अधीनस्थ जातिको प्रतिरोधी आवाज प्रस्तुतिका क्रममा उनले लेखेका छन् :

म आफ्नै सौन्दर्य गुमाएर
देशको अनुहारमा सौन्दर्य पोत्ने
तिम्रो समाजको अछुत हुँ
...म आफ्नै हृदयबाट उचालिएर
आन्दोलनमय सडकमा पोखिएको रगत हुँ। (पृ. ९२)

यस कवितांशमा समाज निर्माणमा दलित जातिले दिएको योगदानको मूल्याङ्कन गरिएको छ। यसमा आफूमा भएको प्रतिभाको प्रयोग गरी यस जातिले राष्ट्रको सामाजिक तथा सांस्कृतिक धरातल निर्माणमा खेलेको भूमिकालाई प्रस्ट पारिएको छ। प्रस्तुत साक्ष्यमा सामाजिक परिवर्तनका सन्दर्भमा क्रान्तिको अग्र मोर्चामा उभिएर समाजमा नवीन संस्कृति स्थापना गर्ने जातिलाई वर्तमानमा कसरी किनारातिर धकेलिएको छ भन्ने वस्तुथार्थ उद्घाटन गरिएको छ। यस कवितांशमा दलितका रूपमा अधीनस्थ बनाइएका जातिको प्रतिरोधी आवाज ध्वनित भएको पाइन्छ।

प्रभुत्वशाली जातिले सत्ता लगायत राज्यका संरचना आफ्नो हातमा लिई निर्माण गरेको असमानताको संस्कृतिले जातीय प्रतिरोधको धरातल निर्माण गरेको विषयलाई श्रेष्ठले कवितामा प्रस्तुत गरेका छन्। प्रभुत्वशाली जातिका पक्षमा उभिएर राज्यले अधि बढाएको विभेदकारी चरित्रका कारण जातीय प्रतिरोध जन्मिन पुगेको उनको ठम्याइ छ। कवितामार्फत श्रेष्ठले जातीय प्रतिरोधको आधारभूमि चिनाएका छन्। जातीय प्रतिरोध निर्माणको सन्दर्भ प्रस्तुत गर्ने क्रममा कविले निम्नलिखित कवितांश अधि सारेका छन् :

म जतिजति बग्दै गएँ, जतिजति सुक्दै गएँ
म जतिजति मिल्किँदै गएँ, जतिजति सकिँदै गएँ
म जतिजति हारहरूको बादशाह हुँदै गएँ
त्यतित्यति आत्मबोधले उठ्दै गएँ
...म समयको अदालतमा दर्ता भएको
एउटा असाधारण नालिस हुँ
हरेक व्यवस्थामा
मलाई टार्न खोज्ने तिमी को हौ ? (पृ. ९२-९३)

यस साक्ष्यमा जातीय प्रभुत्वका कारण सिर्जित अवस्थाबाट जातीय प्रतिरोधको पृष्ठभूमि निर्माण भएको वस्तुतथ्य बोध गरिएको छ। यसमा निरन्तर उत्पीडन बेहोर्न बाध्य बनाइएको जातिमा सिर्जित प्रतिरोधी चेतनालाई प्रस्ट्याइएको छ। समयका अन्तरालमा किनाराबाट प्रतिरोधी चेतना जागृत भई त्यसैका पृष्ठभूमिमा

प्रभुत्वशाली भनिएको जातिका विरुद्ध जनमत तयार हुने सांस्कृतिक प्रभुत्व सम्बद्ध मान्यता यस कवितांशमा अभिव्यक्त भएको पाइन्छ। यसमा संरचनात्मक लाभांश प्राप्त गरी प्रभुत्व निर्माणमा क्रियाशील रहेको जातिका विरुद्धमा निर्मित प्रतिरोध उद्घाटित छ।

समकालीन नेपाली कवितामा राज्यसत्ताका कारण पहिचानविहीन बन्न पुगेका जातिको सन्दर्भ उद्घाटन गरी जातीय अस्तित्वलाई विषय बनाइएको छ। वर्षौंदेखि खसब्राह्मणहरूको प्रभुत्व रहँदै आएको नेपाली समाजमा जनजाति, आदिवासी, दलित र मधेसी समुदायका मानिसले राज्यभित्रै सीमान्तीकृत बनेर बाँच्नु परिरहेको छ। (श्रेष्ठ, २०७६, पृ. ६५)। जातीय प्रभुत्वका विरुद्ध निर्मित प्रतिरोधलाई यस अवधिका कविताको विषयवस्तु बनाइएको छ। यी कवितामा पहिचानको खोजी गरी शासकद्वारा सीमान्तमा पुऱ्याइएका जातिको प्रतिरोधी आवाजलाई सम्बोधन गरिएको छ। सुरज राना (२०८१) को 'किताबमा देश' शीर्षकको कवितामा राज्यसत्ताले आदिवासी जनजातिलाई सीमान्त बनाएको प्रसङ्ग प्रस्तुत गरिएको छ। यही देशमा आदि कालदेखि आदिवासी जनजातिले दिएको योगदान र निर्माण गरेको मौलिक संस्कृति अवमूल्यन भएको विषयलाई केन्द्रमा राखी यस कविताको भावभूमि तयार पारिएको छ। जातीय पहिचानको विषयलाई पृष्ठभूमि बनाई प्रतिरोधी आवाज ध्वनित गर्ने क्रममा कविले यस्तो अभिव्यक्ति प्रस्तुत गरेका छन् :

खोइ कहाँ छ

हाम्रा पुर्खाहरूले जीवनभर हिँडेर बनाएको बाटो ?

कहाँ छ हाम्रो आस्थाको फूल चढाउने देउराली ?

फूलजस्तो मुन्धुमको सुवास कहाँ छ ?

किन कुनै पन्नामा

अक्षरहरू टोटलाको फूल लिएर जन्ती जाँदैनन् ?

किन कुनै शब्दको मुटुमा च्याब्रुडको ताल धड्किँदैन ?

किन कुनै हरफहरू

मगियामा सजिएर माघी मनाउन निस्कँदैनन् ? (पृ. ८८)

यस कवितांशमा राज्यसत्ताले बहिष्करणमा पारेका आदिवासी जनजातिको सांस्कृतिक पहिचानको सन्दर्भ अभिव्यक्त भएको पाइन्छ। यसमा मौलिक संस्कृति निर्माण गरी देशको उत्थानमा योगदान दिएका भूमिपुत्रहरूलाई निषेध गरी शासन सञ्चालन गर्ने शासकको चरित्र उद्घाटन गरिएको छ। यस दृष्टान्तमा शासकको विभेदकारी चरित्र नै प्रतिरोधी चेतना निर्माणको कारण हो भन्ने वस्तुयथार्थ प्रकटित छ। प्रस्तुत साक्ष्यमा प्रतिरोधी संस्कृति निर्माणको कारण, प्रक्रिया र चरणको मूल्याङ्कन गरी बहिष्करणमा पारिएका जातिको अवस्था बोध गरिएको छ।

रानाले जातीय हिसाबमा समान अस्तित्व निर्माण हुन नसकेको हाम्रो समाजको चित्रण गरेका छन्। राज्यका आँखामा सबै समान हुनुपर्ने सर्वस्वीकार्य मान्यता रहेको भए पनि त्यसलाई अनुसरण गर्न सकेको देखिँदैन। सत्तासँग जोडिएर जातीय रूपमा प्रभुत्वशाली बनेको जातिले कायम गरेको प्रभुत्वका कारण आदिवासी जनजातिको पहिचान सङ्कटापन्न बन्न पुगेको प्रसङ्ग उद्घाटन गर्दै यसै कविताको अर्को अनुच्छेदमा कविले लेखेका छन् :

किताबका पन्नाहरूबिच कतै
 भुमेमेला पनि लाग्दैन
 जहाँ भाङ्गा र मुगामालाहरू हुरा नाचिरहेका हुन्
 कुनै परिच्छेदहरूमा
 शिरबन्दी र कल्लीहरूले हर्ष मनाउने
 साकेला र स्याँदर पनि नाचिँदैन
 छैन त्यहाँ-
 पसिनाले भिजेका लाहुरेका अनुहार
 छैन कम्पनी मालाको टलक
 छैन हाकपटासीको झलक । (पृ. ८८)

यस साक्ष्यमा आदिवासी जनजातिको मौलिक संस्कृतिमाथि राज्यसत्ताको दृष्टिकोण अभिव्यक्त भएको पाइन्छ । नेपाली संस्कृतिको मौलिकता निर्माणमा जनजातीय संस्कृतिले खेलेको भूमिका र बनाएको पृष्ठभूमिको विषय उठान गरिएको यस कवितांशमा त्यस्तो मौलिकतामाथि कायम भएको शासकवर्गीय प्रभुत्वका विरुद्धमा प्रतिरोधी आवाज ध्वनित गरिएको छ । संरचनात्मक लाभांश प्राप्त गरी सदियौँदेखि सत्तामा बसेको प्रभुत्वशाली जातिले विभेद र निषेधको राजनीतिलाई निरन्तरता दिँदा नेपाली समाज जातीय मुद्दाका जटिलतामा होमिएको साङ्केतिक आशय प्रस्तुत गरिएको यस साक्ष्यमा जातीय प्रतिरोध अभिव्यञ्जित भएको पाइन्छ ।

राज्यसत्ताको विभेदका कारण देशभित्रै देश खोज्न बाध्य पारिएको अवस्था चित्रण गरी रानाले यस कवितामार्फत विभेदको राजनीति अन्त्य नभएसम्म यथार्थमा सिङ्गो राष्ट्र रचना हुन नसक्ने विचार प्रस्तुत गरेका छन् । उनले शासकको विभेदकारी चरित्र सुधारका पक्षमा जनजातीय दृष्टिकोणबाट प्रतिरोधी प्रश्न उठाएका छन् । देश सबैको हो भन्ने मूल आशय उद्घाटन गरिएको यस कवितामा रानाले जनजातीय पहिचान सङ्कटमा पर्नुको कारण खोतलेका छन् । जनजातीय पहिचान सङ्कटमा परेको सन्दर्भ उद्घाटन गर्ने क्रममा उनले निम्नलिखित कवितांश अघि सारेका छन् :

पाठशालाको किताबमा
 हामीले माटोसँग बोल्ने भाषाको आदिम लय छैन
 ...छैन हाम्रो रगतले तय गरेको यात्राको इतिहास
 त्यहाँ केवल
 देशको सिमाना र क्षेत्रफल छ
 देशजस्तै देखिने देशको चित्र मात्र छ । (पृ. ८८-८९)

कविताको यस अंशमा राज्यसत्ताले आदिवासी जनजातिमाथि गरेको विभेद र निषेधको राजनीति चित्रित छ । देश निर्माणमा आदिवासी जनजातिले खेलेको भूमिका अवमूल्यन भएको प्रसङ्ग उद्घाटन गरिएको यस प्रसङ्गमा सिमाना, क्षेत्रफल र चित्र मात्र देश हुन नसक्ने तर्क प्रस्तुत गरिएको छ । यसमा देश बन्नका लागि सम्पूर्ण देशवासीको पहिचान कायम गरी उनीहरूको भावनाको एकीकरण गर्न जरुरी भएको आशय व्यक्त गरिएको छ । प्रस्तुत कवितांशमा विभेद र निषेधको राजनीति अन्त्य नभएसम्म जातिहरूका बिचमा भावनात्मक

एकता कायम हुन नसक्ने तथा भावनाको एकीकरण नभएसम्म देश केवल चित्रमा मात्र सीमित हुने प्रतिरोधी अभिमत प्रकटित छ ।

लैङ्गिक प्रतिरोध

नारीको उपस्थितिलाई निषेध गरी आफ्नो प्रभाव विस्तार गर्ने पुरुष प्रवृत्तिका विरुद्ध प्रतिरोधी आवाज प्रस्तुत गरी समकालीन नेपाली कविताको भावभूमि तयार गरिएको छ । पितृसत्तात्मक संस्कृतिका पृष्ठाधारमा नारीको अस्तित्व सङ्कटमा परेको विषय आजका कवितामा समेटिएको छ । यी कवितामा नारीलाई प्रयोग गरी आफ्नो धरातल मजबुत बनाउने तथा प्रयोगपछि उनीहरूलाई तिरस्कार गर्ने पितृसत्तात्मक प्रवृत्तिका विरुद्धमा विद्रोही आवाज अघि बढाइएको छ । सीमा आभास (२०७४) ले 'म स्त्री अर्थात् आइमाई' शीर्षकको कवितामा गर्भमै लिङ्ग पहिचान गरी नारीको अस्तित्व सङ्कटग्रस्त बनाउन उद्यत पितृसत्ताको प्रवृत्तिका विरोधमा आवाज उठाएकी छिन् । नारी भ्रुणको पहिचान गरी त्यसको हत्या गर्ने संस्कृति निर्माणमा पुरुषसत्ताले खेलेको भूमिकाका विरुद्धमा प्रतिरोधी अभिमत प्रस्तुत गर्ने क्रममा उनले लेखेकी छिन् :

तरबारै तरबारले सुसज्जित
पिस्नाको चम्मर हल्लिरहेको यस युगको
मूलद्वारमा उभिएर भन्दै छु
टाड हेरेर गर्भमै नमार मलाई । (पृ. १३)

प्रस्तुत दृष्टान्तमा प्रविधिको सहयोगमा निर्मित नारीद्वेषी संस्कारलाई चिनाउँदै त्यस्तो संस्कृतिका विरुद्धमा प्रतिरोधी आवाज ध्वनित गरिएको छ । यसमा गर्भमै लिङ्ग पहिचान गरी नारीको अस्तित्व सङ्कटग्रस्त बनाइएका प्रति प्रतिरोधी आवाज प्रस्तुत गरिएको छ । यस कवितांशमा पितृसत्ताका निर्देशनमा नारीका निमित्त वर्तमान युग प्रतिकूल बन्दै गएको अभिमत प्रकटित छ । नारी अस्मिता र अस्तित्वका विरुद्धमा उभिएको पितृसत्ताको प्रवृत्ति प्रस्तुत गरिएको यस दृष्टान्तमा सङ्कटग्रस्त नारीको अवस्था चित्रण गरी उनीहरूको भविष्यप्रति चिन्ता व्यक्त गरिएको छ । यसमा लैङ्गिक उत्पीडनका विरुद्धमा प्रकटित प्रतिरोधी विचारको प्रतिनिधित्व भएको पाइन्छ ।

नारीको सम्भावनालाई चिन्न नचाहने पुरुष प्रवृत्तिको खण्डन गरी सीमा आभाषले यस कवितामा युग परिवर्तक संवाहक नारीको क्षमताको बोध गर्न समग्र पुरुषलाई आग्रह गरेकी छिन् । उनले सधैं अवमूल्यनमा परे पनि नारीहरू आफ्नो क्षमता प्रस्तुत गरी पितृसत्तासित लड्न सक्षम छन् भन्ने आशय व्यक्त गरेकी छिन् । उनको अभिव्यक्तिले प्रतिरोधी वैचारिक धरातल निर्माण गर्ने बाटो देखाएको छ । नारीमा रहेको सम्भावनाको प्रसङ्ग उद्घाटन गर्ने क्रममा उनले निम्नलिखित कवितांश अघि बढाएकी छिन् :

यो भुइँमा टेक्न मात्र देऊ !
मेरा दुई छातीको केन्द्रबाट जन्मन सक्छ अर्को ब्रह्माण्ड
अँध्यारो टेकेर हेर्न मात्र देऊ !
यही ब्रह्माण्डको पल्लो छेउबाट मेरै गोडाले
हिँड्दा हिँड्दै आउन सक्छ जवान युग ! (पृ. १३)

उद्धृत साक्ष्यमा अधीनस्थ नारीको आवाज प्रकटित छ । पितृसत्तात्मक संस्कृतिका पृष्ठाधारमा नारीको विस्तार र वृद्धिका सम्पूर्ण ढोका बन्द गरिएको प्रसङ्ग उद्घाटन गरिएको यस कवितांशमा नारीको क्षमता चिन्न, बुझ्न र मनन गर्न पितृसत्तासमक्ष चुनौती प्रस्तुत गरिएको छ । यसमा अक्षमको सङ्कथन निर्माण गरी पितृसत्ताले नारीमाथि प्रभुत्व विस्तार गर्ने गरेको सन्दर्भ सङ्केतित छ । उत्पीडनबाट मुक्त हुनका निम्ति नारीले निर्माण गरेको प्रतिरोधको वैचारिक धरातल उद्घाटित यस दृष्टान्तमा पितृसत्तात्मक संस्कृतिको चरित्र प्रस्ट्याइएको छ ।

पितृसत्ता सिर्जित उत्पीडनको लामो कालखण्ड छिचोली अघि बढेका नारीले अधीनस्थ हुनुको पीडा बोध गरेका छन् । यस विषयलाई समकालीन नेपाली कविताले सम्बोधन गरेको पाइन्छ । प्रतिरोधको बाटो भएर पितृसत्ताको प्रभुत्व अन्त्य गर्नुपर्ने धारणा सीमा आभाषले व्यक्त गरेकी छिन् । नारीले बेहोर्नु परेको उत्पीडन पुरुषले पनि बोध गर्न सक्नु भन्ने आशय पृष्ठभूमिमा राखी प्रतिरोधी संस्कृति निर्माणमा सरिक हुनुपरेको धारणा प्रस्तुत गरी यसै कविताको अन्तिम अनुच्छेदमा उनले लेखेकी छिन् :

प्रेमले ललकारिएको ब्रह्मा रूप धारण गराएर
स्नेहबोधका खातिर, केवल एक पटक
यही जुनीमा, स्त्री नै भएर जन्मनु छ पुरुष-गर्भबाट । (पृ. १३)

यस कवितांशमा पितृसत्ताका विरुद्धमा नारीले निर्माण गरेको प्रतिरोधको वैचारिक धरातल उद्घाटित छ । यसमा उत्पीडित नारीको आवाज ध्वनित भएको पाइन्छ । नारीले अनुभूत गरेको उत्पीडन प्रस्फुटन भएको प्रस्तुत साक्ष्यमा पितृसत्तात्मक प्रभुत्व अन्त्यका निम्ति निर्मित प्रतिरोधी विचार अभिव्यञ्जित भएको छ । उत्पीडनको लामो कालखण्ड छिचोलेका नारीमा चेतना जागृत भएको प्रसङ्ग प्रस्तुत गरिएको यस कवितांशमा पितृसत्ताको चरित्रलाई प्रस्ट पारिएको छ ।

पितृसत्तात्मक संस्कृतिका धरातलमा निर्मित पुरुष प्रभुत्वका कारण आजका नारीको अस्तित्व सङ्कटापन्न बन्न पुगेको सन्दर्भ समकालीन नेपाली कवितामा अभिव्यक्त भएको पाइन्छ । यी कवितामा नारीको जन्म, प्रगति, उपस्थिति, पहिचान लगायत विषयमा पितृसत्ता नै मुख्य बाधक बनेको ठहर गरिएको छ । इतिहासका प्रत्येक कालखण्डमा पुरुषका कारण नारीको अस्तित्व सङ्कटमा परेकाले यसलाई दोहोरिन नदिई सुरक्षित भविष्य रचना गर्न नारीले प्रतिरोधी बन्नुपर्ने अभिमत प्रस्तुत गरिएको छ । आफ्नो अस्तित्व जोगाउन नारी स्वयम् सचेत बन्नुपर्ने विचार व्यक्त गरिएको छ । इतिहासमा भएका त्रुटिहरू नसच्चिएसम्म नारीले पुरुष प्रभुत्वको अधीनस्थ बनिरहनुपर्ने तर्कसमेत अघि बढाइएको छ । पितृसत्ताले इतिहासदेखि वर्तमानसम्म गरेको उत्पीडनका विरुद्ध विद्रोही नारीआवाज प्रस्तुत गर्ने क्रममा विमला तुम्बेवा (२०७५) ले 'सच्याऊ, यो इतिहास' शीर्षकको कवितामा यस्तो विचार अघि सारेकी छिन् :

तिम्ना प्रत्येक कुकर्मको प्रमाण हो मैले बाँचेको जीवन
इतिहासमा साक्षी छ गान्धारी
सबुत छ इतिहासमा सतिप्रथा
सबुत हो सीताको वनबास

सबुत हो योगमायाको जलसमाधि
 सबुत हो यो प्रत्येक स्वास्नी मान्छेको दर्दनाक जीवन
 सबुत हो प्रत्येक बलात्कृत छोरी र आमा
 सबुत हो बोक्सी करार गरिएको वर्तमान । (पृ. ४२)

प्रस्तुत कवितांशमा पितृसत्ताले नारीमाथि कायम गरेको प्रभुत्व र त्यसविरुद्ध निर्मित प्रतिरोध चित्रित छ । यसमा पितृसत्ताका कारण इतिहासदेखि वर्तमानसम्म नारीले बेहोर्नु परेको उत्पीडनको अवस्था सार्वजनिक गरिएको छ । पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचनाले नारीलाई कमजोर, दुर्बल, असहाय, आश्रित बनाउनका लागि उसलाई विभिन्न बन्धन र सीमारेखाहरू तोकिदिएको छ (अधिकारी, २०७८, पृ. २९) । पौराणिक समाज हुँदै आधुनिक समाजका विविध कालखण्डमा पितृसत्तात्मक प्रभुत्वमा परेका नारीहरूको अवस्था अधि सारिएको यस दृष्टान्तमा पितृसत्ताको दमनकारी चरित्र उद्घाटन गरिएको छ । दमनको इतिहास बोध गरी वर्तमानलाई सच्याउने उद्देश्य बोकेर प्रतिरोधका मार्गमा हिँड्न आजका नारीलाई आग्रह गरिएको यस साक्ष्यमा नारीको अस्तित्व रक्षाका पक्षमा विद्रोही आवाज प्रस्तुत गरिएको छ । पितृसत्ताका कारण नारीको अस्तित्व धराशायी भएको अभिव्यक्ति प्रकटित यस कवितांशमा प्रतिरोधको वैचारिक धरातल निर्माण गरी पितृसत्ताको अस्तित्व निस्तेज पार्नुपर्ने धारणा अधि बढाइएको छ । पितृसत्ताको चरित्र उद्घाटित कविताको यस अंशमा प्रतिरोधी विचारको प्रतिनिधित्व भएको पाइन्छ ।

यस कवितामा तुम्खेवाले नारीलाई मान्छेका रूपमा व्यवहार नगर्ने पुरुष सत्तासित सहमत हुन नसकिने विचार व्यक्त गरेकी छिन् । उनले नारीद्वेषी इतिहास आजका सन्दर्भमा अमान्य हुने तर्क राखेकी छिन् । पितृसत्तात्मक समाजमा प्रदर्शित पुरुषको छली र कपटी प्रवृत्तिका विरुद्धमा उभिन नारीले ढिलाइ गर्न नहुने उनको अभिमत छ । पितृसत्ताका विरुद्धमा सङ्घर्ष गर्न ढिलाइ गर्न नहुने आशय अभिव्यक्त गर्ने क्रममा तुम्खेवाले निम्नलिखित कवितांश अधि सारेकी छिन् :

सच्याऊ यो इतिहासलाई
 जसले स्वास्नी मान्छेलाई मान्छे सोचेन
 सच्याऊ तिम्रा प्रत्येक गल्ती
 सच्याऊ मानवता विरुद्धको प्रत्येक सभ्यता
 खुनैखुनको लासमाथि
 भुटको सत्ता चलाएर बाँच्ने तिम्रो हक छैन
 बुझ म कमजोर छैन
 तिम्रो छली शासनलाई म केवल पानीको फोका देख्छु । (पृ. ४३)

यस दृष्टान्तमा नारीलाई वस्तुका रूपमा व्यवहार गर्ने पितृसत्ताको चरित्र सार्वजनिक गरिएको छ । नारीको अस्मिता लुटिएको सन्दर्भ उद्घाटन गरिएको यस प्रसङ्गमा नारीमाथिको उत्पीडन, नारीको सङ्घर्ष, नारीको अवस्था र नारीको आवाज प्रस्तुत गरिएको छ । यसमा पितृसत्ताको पक्षपोषण गरी नारीको अस्तित्व सङ्कटग्रस्त बनाउन सहयोगी भूमिकामा उत्रिएको राज्यसत्ताको आचरणलाई प्रस्ट पारिएको छ । राज्यसत्तालाई आफू अनुकूल प्रयोग गरी पितृसत्ताले नारीअस्तित्व सङ्कटग्रस्त बनाउन खेलेको भूमिका उद्घाटन गरिएको

प्रस्तुत कवितांशमा त्यस्तो नारीद्वेषी प्रवृत्तिका विरुद्धमा प्रतिरोधी अभिमत ध्वनित भएको पाइन्छ। यसमा वर्तमान नेपाली समाजका नारीको अवस्था चित्रण गरी उनीहरूको अस्तित्वका सन्दर्भमा उत्पन्न युगीन जटिलताको बोध गरिएको छ।

निष्कर्ष

वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक प्रतिरोध समकालीन नेपाली कविताको प्रवृत्तिगत विशेषता बन्न पुगेको छ। यसैका पृष्ठाधारमा यस कालखण्डका कविताले प्रतिरोधको लय समातेका छन्। श्रमिक वर्गको योगदानलाई अवमूल्यन गर्ने शासकवर्गीय प्रभुत्वका विरुद्ध जागृत प्रतिरोधी आवाज यी कवितामा अभिव्यक्त वर्गीय प्रतिरोधका दृष्टान्त बनेका छन्। श्रमिक वर्गको श्रमको अवमूल्यन; अपरिभाषित श्रम, श्रमको क्षेत्र र रोजगारी; मूल्यहीन पारिश्रमिक लगायत समस्यामा गुञ्जिएका श्रमिक वर्गमा जागृत चेतनाका पृष्ठाधारमा ध्वनित प्रतिरोध यस कालखण्डमा कविताको भावभूमि बनेको पाइन्छ। जातव्यवस्थाले निम्त्याएको छुवाछुत र बहिष्करण तथा जनजातिको वञ्चीतीकरणका कारण अभिव्यक्त प्रतिरोध यस अवधिका कविताको वर्ण्य विषय हो। वञ्चीतीकरणको निरन्तरताले जातीय प्रतिरोधको आधारभूमि तयार पारेको छ। जनजातिको पहिचानमा आधारित भावनात्मक एकीकरणलाई राज्यको एकीकरण प्रक्रियामा जोड्न नसक्दा उत्पन्न भएको जातीय प्रतिरोधले प्रतिरोधी संस्कृतिको पृष्ठभूमि निर्माण गरेको छ। नारीअस्मितको संरक्षणमा देखिएको चुनौती र त्यसैका पृष्ठभूमिमा निर्मित लैङ्गिक प्रतिरोधलाई यस अवधिका कविताले सम्बोधन गरेका छन्। इतिहासदेखि नै नारीमाथि पितृसत्ताको प्रभुत्व कायम भएको र त्यसका विरुद्धमा निर्मित प्रतिप्रभुत्वका धरातलमा लैङ्गिक प्रतिरोधले अस्तित्व प्राप्त गरेको देखिन्छ। कवितामा अभिव्यक्त लैङ्गिक प्रतिरोधको विषयले प्रतिरोधी संस्कृतिको पृष्ठभूमि निर्माण गरेको छ। वर्गीय अधीनस्थता बेहोर्न बाध्य मजदुर वर्ग, जातीय रूपमा वञ्चीतीकरणमा पारिएका दलित तथा जनजाति समुदाय तथा पितृसत्ताको प्रभुत्वका कारण अधीनस्थ बन्न पुगेका नारीले व्यक्त गरेको प्रतिरोधी अभिमत नै यस अवधिका कवितामा अभिव्यक्त प्रतिरोधी संस्कृतिको आधार, शैली र स्वरूप बन्न पुगेको छ। मजदुर वर्गको श्रमको रक्षा, दलित तथा जनजातिको पहिचान निर्माण तथा नारीको अस्तित्वरक्षामा केन्द्रित प्रतिरोधी चेतनाले यस अवधिका कविताको विचारधारालाई मार्गनिर्देशन गरेका छन्। यही विचारलाई पृष्ठभूमिमा राखी सम्बन्धित पक्षको विचार ध्वनित भएको पाइन्छ। प्रतिरोधी चेतनाका दृष्टिकोणबाट हेर्दा श्रमको सम्मान र रक्षा, श्रमिक वर्गको श्रमक्षेत्रको सुनिश्चितता, जातीय पहिचान र नारीअस्तित्वको रक्षा यस अवधिका कविताको वैचारिक पृष्ठभूमि बन्न पुगेको देखिन्छ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- अधिकारी, ज्ञानु (२०७८). *समकालीन नेपाली कवितामा पहिचानको स्वर*. नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान।
- आभास, सीमा (२०७३/२०७५). *म स्त्री अर्थात् आइमाई* (चौथो संस्क.). मञ्जरी पब्लिकेसन।
- गौतम, कृष्ण (२०७५). *मार्क्सवाददेखि उत्तरमार्क्सवादसम्म*. भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसन।
- घर्ती, दुर्गावहादुर (२०८१). *सांस्कृतिक अध्ययन*. इन्डिगो इन्क।
- तुम्खेवा, विमला (२०७५). *हत्केलामा पृथ्वी लिएर उभिएको मान्छे*. साङ्गिला पुस्तक।
- पाण्डेय, ताराकान्त (२०८१). *समकालीन नेपाली कवितामा वर्ग सौन्दर्य*. नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान।
- पौडेल, ईश्वरा (सन् २०२३ जुलाई). युद्ध कथामा पहिचान, प्रतिनिधित्व र प्रतिरोध चेतना. *Bouddhik Abhiyan*, ८ (१), १-१२।

- फुयाल, कोमल (२०८०). समकालीन नेपाली उपन्यासमा प्रतिरोध चेतना, अम्बिका अर्याल र जीवन श्रेष्ठ (सम्पा.) *प्रज्ञा उपन्यास विमर्श* (पृ. २०५२-२७१). नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
- भण्डारी, हेम (सन् २०२४ जुन). हिमालका आवाज कविताकृतिका कवितामा प्रतिरोध चेतना. *Patanprospective Journal*, ४ (१), २१७-२३२ ।
- रजौरे, पूर्णिमा (२०७७). *घनश्याम ढकालका कथामा पहिचान र प्रतिनिधित्व*. अप्रकाशित दर्शनाचार्य शोधप्रबन्ध. नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रि. वि. ।
- राई, यशोदा (२०७८ माघ-२०७९ असार). खगेन्द्र सङ्गौलाका कथामा प्रतिरोधी चेतना. *प्रज्ञा*, १२३ (१), १५४-१६५ ।
- राना, सुरज (२०८१). *जब कविता निस्कन्छ जुलुसमा*. साङ्गिला मिडिया ग्रुप ।
- लामा, कुमारी (२०७७ साउन-पुस). नेपाली निबन्धमा सामयिक चेतना. *प्रज्ञा*, १२० (२), ५४-६४ ।
- लामा, यश (२०८१). *बहिष्कृत आवाज*. साङ्गिला मिडिया ग्रुप ।
- श्रेष्ठ, अभय (२०८०). *लहना र तीर*. बुकहिल पब्लिकेसन ।
- श्रेष्ठ, चन्द्रमान (२०७६ साउन-पुस). उर्गेनको घोडा उपन्यासमा सीमान्तीयता. *प्रज्ञा*, ११८ (२), ५९-६८ ।
- स्याङ्तान, राजु (सन् २०२३). *ओ पेड्दोर्जे*. नेपालय ।
- Barker, Chris (2002). *Making Sense of Cultural Studies*. SAGE Publications.
- Ortner, Sherry B. (2009 June). Resistance and the Problem of Ethnographic Refusal. *Comparative Studies in Society and History*, 37 (1), 173-193.
- Timalsina, Ramji. (2019). Expression of Cultural Resistance in Rajan Mukarung's Poetry. *Dristikon*, 9 (1), 75-86.
- Zikrah, Tariq, Mohammad & Arif, Hafiz Mohammad (2022). Identity, Culture, and Resistance in the Poetic Expressions of Mahmood Darwish: A Study. *Research Journal Of English*, 7 (1), 128-131.